
ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
«ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՈՒՄ
(1908–1914 թթ.)*

ԳԵՂԱՄ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ «Երիտասարդ Հայաստան», Ստեփան Սապազ-Գյուլյան, արևմտահայություն, Թուրքիա, բռնապետություն, ազատագրական պայքար, սոցիալիզմ, հեղափոխական շարժում:

Նախաբան

XIX դարավերջին և XX դարասկզբին Հայ քաղաքական կյանքի գլխավոր խնդիրն արևմտահայերի ազատագրումն էր թուրքական տիրապետությունից, որին ուղղված էին Հայ ազգային-քաղաքական ուժերի հիմնական ջանքերը:

1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո առաջացած քաղաքական իրադրությունը նոր խնդիրներ առաջադրեց նաև Հայ ազգային-քաղաքական կյանքի ղեկավարությունը ստանձնած ուժերին: Ստեղծված իրավիճակում ազատագրական պայքարի նախորդ շրջանի վերլուծությունն ու վերաիմաստավորումը, ինչպես նաև պայքարի նոր ուղիների և միջոցների փնտրումը իր արտահայտությունն էր գտել ու լայնորեն քննարկվում էր ժամանակի Հայ քաղաքական մամուլի էջերում: 1908–1914 թթ. ընթացքում Հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական կառավարության վարած քաղաքականության, Հայկական հարցին, սոցիալիզմի գաղափարախոսության ու քարոզչության, միջազգային սոցիալ-դեմոկրատական շարժման, ինչպես նաև Հայ ազգային կյանքին առնչվող բազմաբնույթ հարցերն արծարծում էր նաև Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության (ՍԴՀԿ) ԱՄՆ-ի օրգան «Երիտասարդ Հայաստան» պարբերականը:

Պարբերականի ընդհանուր բնութագիրը

Որպես շաբաթաթերթ պարբերականի հրատարակությունը սկսվել է 1903 թ. Բոստոնում, ապա՝ Նյու Յորքում (1906–1912 թթ.), Պրովիդենսում (1913, 1916–1917 թթ.), Փարիզում (1914 թ.), Չիկագոյում (1917–1923 թթ.), Բոստոնում (1923–1927 թթ.), այնուհետև՝ կրկին Նյու Յորքում՝ մինչև 1973 թ.:

Պարբերականի գլխավոր խմբագիրը հնչակյան կուսակցության Հայտնի գործիչ, տեսաբան Ստեփան Սապազ-Գյուլյանն էր: Լինելով կուսակցության ԱՄՆ-ի շրջանի օրգանը՝ բնականաբար, պարբերականի նպա-

* Ներկայացվել է 11. IX. 2020 թ., գրախոսվել է 17. IX. 2020 թ., ընդունվել է տպագրության 29. I. 2021 թ.:

տակների շարքում առաջնային տեղ էր գրավում հնչակյան կուսակցության գաղափարների քարոզչությունը: Թեպետ Սապահ-Գյուլյանը համոզված սոցիալիստ էր, և այս հանգամանքը լուրջ ազդեցություն ուներ պարբերականի ընդհանուր բովանդակության վրա, սակայն դրա հետ «Երիտասարդ Հայաստանի» 1903–1908 թթ. գործունեությունն ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ պարբերականի գլխավոր մտահոգությունն օսմանյան տիրապետությունից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունն էր, որը շարունակում էր մնալ հայ ազգային-քաղաքական կյանքի գլխավոր խնդիրը:

Պարբերականն ուներ «Քաղաքական», «Գրական», «Կենսագրական», «Նամականի», «Թղթակցություններ», «Ամերիկահայ կեանք» բաժինները: «Քաղաքական» բաժնում լուսաբանվում են միջազգային ընթացիկ իրադարձությունները, «Ամերիկահայ կեանք» բաժնում ներկայացված են բարեգործական հանգանակությունների, հնչակյան հրապարակային ժողովների, ամերիկահայության ազգային, կրթական ու կրոնական խնդիրները: Պարբերականի 1908 թ. համարների «Գրական» բաժնում տպագրվում է Վ. Վասսակունու «Սաբիրէ» վեպը, որում ներկայացված է տվյալ ժամանակաշրջանի թուրք իրականությունը, Կ. Պոլսի քաղաքային կյանքը, մարդկային փոխհարաբերությունները:

«Երիտասարդ Հայաստանի» 1908 թ. բազմաթիվ համարներում կան հոդվածներ, հաղորդումներ հնչակյան կուսակցության 20-ամյակի առթիվ կազմակերպված ժողովների, միտինգների, հանդեսների վերաբերյալ:

Պարբերականի «Կենսագրական» բաժնում առանձին ուշադրություն է դարձված երիտասարդ հնչակյանների գործունեությանը¹: «Երիտասարդ Հայաստանին» թղթակցում էին հնչակյան կուսակցության մի շարք հայտնի գործիչներ, տեսաբաններ, որոնց շարքում էին՝ Տաշիրը (Սիմոն Հովյան), Գրիգոր Նդիկյանը, Սոկրատ խան Գելոֆյանցը, Հակոբ Արծրունին, Վարազդատը (Գրիգոր Անպարճյան), Արտեմիուսը (Հարություն Գասպարյան), Շ. Շահումյանը և ուրիշներ: Շաբաթաթերթի՝ 1908 թ. հուլիսի 8-ի համարում Տաշիրը հանդես է գալիս «Նոր տարեշրջան» խմբագրական հոդվածով, ուր ձևակերպում է ստեղծված պայմաններում «յեղափոխական-քաղաքական մամուլի դերը», որը, ըստ նրա, ազգային-ազատագրական ու սոցիալիստական գաղափարների սերմանումն է ժողովրդական մասսաների մեջ: Նշված ուղղություններն էլ կազմում են Տաշիրի հոդվածների առանցքը: Նա հանդես է գալիս նաև եվրոպական մեծ պետությունների վարած քաղաքականության վերլուծություններով²: «Ուխտագրուժ բռնակալ» խմբագրական հոդվածում Տաշիրը քննադատում է Պարսկաստանի շահին, որը ռուսական ցարի պաշտպանության տակ հանդես է գալիս երկրի իրական առաջադիմության դեմ³: Դատապարտում է Ռուսաստանի 3-րդ պետական դոմայի հարմարվողական, հաշտվողական գործելակերպը՝ այն համարե-

¹ «Երիտասարդ Հայաստան» (Նիւ-Եօրք), 08. I. 1908, 05. II. 1908, 18. III. 1908, 13. V. 1908:

² «Երիտասարդ Հայաստան», 24. VII. 1908:

³ «Երիտասարդ Հայաստան», 22. VII. 1908:

լով պարտվողական ու հետադիմական⁴։ Տաշիրի ուշադրության կենտրոնում էր նաև եվրոպական սոցիալ-դեմոկրատների գործունեությունը⁵։

«Երիտասարդ Հայաստանը» լայն տեղ է հատկացրել սոցիալիզմի քարոզչությանը։ Այս հարցերի լուսաբանմամբ աչքի է ընկնում հատկապես Սոկրատ խան Գելոֆյանցը։ Նրա գրչին է պատկանում «Կապիտալիզմի չարիքները» հոդվածաշարը⁶։ Գելոֆյանցը ներկայացրել է ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի գործադուլային շարժումները։ Հեղինակն անդրադարձել է սոցիալիզմի գաղափարախոսության⁷, ինչպես նաև՝ եկեղեցու և սոցիալիզմի առնչության հարցերին։ «Բաց ու գոց», «Եկեղեցի և ընկերվարություն» հոդվածներում Գելոֆյանցը գաղափարական բանավեճի մեջ է մտնում դաշնակցության հետ⁸։ «Սոցիալիզմը և Թուրքիան» խմբագրական հոդվածում նա հափազանցության մեջ է ընկնում՝ գրելով, որ կապիտալիզմն արդեն մտել է այդ երկիրն ու այնտեղ դասակարգային պայքար գոյություն ունի, հետևաբար, պարարտ հող կա նաև սոցիալիստական գործունեության համար⁹։ Ընդգծենք՝ այս տեսակետն էր պաշտպանում նաև գլխավոր խմբագիր Սապահ-Գյուլյանը, ով կապիտալիզմի զարգացման առումով Թուրքիան համեմատում է Ռուսաստանի և այլ երկրների հետ¹⁰։

Հնչակյան հայտնի գործիչ Հակոբ Արծրունու հոդվածներում և թղթակցություններում առաջնային են ազգային-քաղաքական խնդիրները։ Այս հարցերի շուրջ նա «Արձագանքներ» հոդվածաշարով բանավեճ է ծավալում «Երկրի ձայն», «Վտակ» պարբերականների հետ։ Ընդհանրապես, «Երիտասարդ Հայաստանի» 1908 թ. համարները լի են «Մշակ», «Արձագանք», «Նոր դար», «Վտակ» պարբերականների հետ գաղափարական բանավեճերով։ Արծրունին աչքի է ընկնում վաղամեռիկ երիտասարդ հնչակյանների գործունեությունը նվիրված իր հաղորդումներով¹¹։ Հայ քաղաքական կյանքի վերլուծություններին նվիրված իր հոդվածներում ընդգծվում է Արծրունու հակադաշնակցական դիրքորոշումը¹²։

Հայկական հարցին, ազատագրական պայքարի և հայ ազգային խնդիրներին նվիրված հոդվածներով պարբերականում հանդես են գալիս Շ. Շահումյանը, Բ. Վարազդատը, Արտեմիուսը։

«Երիտասարդ Հայաստանի» ակտիվ թղթակիցներից Գ. Եղիկյանն այս հարցերից գատ իր «Մահմեդական աշխարհը» հոդվածաշարում արծարծել է իսլամի գաղափարների ազդեցության, մուսուլմանների առանձնահատկությունների, կենցաղի, ոչ մուսուլմանների հետ ունեցած փոխհարա-

⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 12. VIII. 1908:

⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 15. VII. 1908:

⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 08. XII. 1910, 14. XII. 1910, 21. XII. 1910, 28. XII. 1910:

⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. VII. 1911, 12. VII. 1911:

⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 07. IX. 1910, 14. IX. 1910:

⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 31. VIII. 1910:

¹⁰ «Հնչակ» (Փարիզ), 1907, № 9–10 (սեպտեմբեր-հեկտեմբեր), էջ 122:

¹¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 08. I. 1908, 05. II. 1908, 18. III. 1908:

¹² «Երիտասարդ Հայաստան», 06. V. 1908, 13. V. 1908:

բերությունների հարցերը¹³: Լուսաբանել է նաև Թուրքիայի պատմությանն ու երիտթուրքական շարժմանն առնչվող հարցեր¹⁴:

Ազգային-քաղաքական խնդիրները պարբերականում

«Երիտասարդ Հայաստանի» 1908 թ. հունվարի 1-ի համարում «Անցնող տարին» խմբագրական հոդվածում հանրագումարի բերելով 1907 թ. հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձությունները, Շ. Շահումյանը գրում է, որ նոր տարին յուրատեսակ ինքնահաշվետվության օր է, երբ մարդիկ պարտավոր են իրենց հարց տալ, թե ի՞նչ են արել անցնող տարում, որպեսզի օգտակար լինեն իրենց ազգին: Առաջնորդող հոդվածն ուշադրություն է հրավիրում դեպի «իրական դժոխքը - դեպի Տաճկահայաստան, որտեղից ողբի ձայները չեն կտրվում երբեք, այլ ընդհակառակը՝ տիրող ընթացի վատթար հալածանքն առաւել ճգմում է իրաւագուրկ հայ ժողովրդին»: Հոդվածագիրն առաջ է քաշում այն գաղափարը, որ հայ ժողովրդի դեպի ազատություն տանող միակ ճանապարհը, միակ միջոցը նրա հավաքական ըմբոստությունն ու վճռական պայքարն է, և այդ ճանապարհին նրան չեն օգնելու «ո՛չ արտասուխառն պաղատանքները, ո՛չ գետնատարած աղօթքի մրմունջները», քանի որ դրանք երբեք չեն օգնել. «Վրեժնդիր բազուկ, հատու սուսեր, սեղմ շարքեր ... ահա միակ իսկական ճանապարհը դեպի ազատութիւն»: Այս համատեքստում հոդվածագիրը «Մակեդոնիո երկունքը» խմբագրականում ողջունում է մակեդոնացիների և մյուս ժողովուրդների ազատագրական պայքարն օսմանյան բռնապետության դեմ¹⁵: Շահումյանը մխիթարական չի համարում նաև արևելահայ իրականությունը՝ գրելով, որ ուղտական ինքնակալությունը «բիւրօկրատիան հալածանքի մտրակը ձեռքն առած անխնայ հարուածում է բոլոր նրանց, որոնք յեղափոխական են ճանաչուած»¹⁶: Ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ «այս տեսակէտից հալածանքի մրուրը քամողը, որպէս մարտնչող տարր, ներկայանում է հայութիւնը»¹⁷: Հայության հետ կապված մյուս նշանավոր իրադարձությունը «Պարսկաստանի յեղափոխական շարժումն է և ձեռք բերած անկատար սահմանադրութիւնը»¹⁸: Հոդվածագիրը գտնում էր, որ պարսկահպատակ հայությունը պետք է «համընթաց լինի» այդ շարժմանը, որպեսզի կարողանան օգտվել նաև ձեռք բերվելիք արտոնություններից: Կարևորվում է հնչակյանների մասնակցությունը, որոնց վրա «պարտականութիւն է ծանրանում աւելի մեծ չափով մասնակցութիւն ունենալու այդ դեմօկրատիկ շարժման մեջ»¹⁹: Հայ քաղաքական կյանքի մյուս կարևոր երևույթը, որի վրա ուշադրություն է սեւեռում խմբագրականը, «համերաշխութեան» գաղափարն էր՝ հնչակյան կուսակցության կենտրոնն առա-

¹³ «Երիտասարդ Հայաստան», 27. VII. 1910, 31. VIII. 1910, 07. IX. 1910, 14. IX. 1910, 21. IX. 1910:

¹⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 25. I. 1911:

¹⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 13. V. 1908:

¹⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 01. I. 1908:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում:

Նաղբեց ազգային կուսակցություններին: Հողվածում քննադատության են ենթարկվում «Հայ ազգային կոնգրեսի» գաղափարը վաղաժամ համարող ուժերը (խոսքը վերաբերում է ՀՅԴ-ին): Առաջ քաշելով և պաշտպանելով «Ոյժը միլիթան մէջ է» կարգախոսը՝ խմբագրականը հույս է հայտնում, որ դա կարող է դառնալ հայության «նոր տարու նուերը»²⁰: Հողվածում հարգանքի տուրք է մատուցվում հանգուցյալ կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին և հույս հայտնվում, որ հայոց նոր Հայրապետն իր նախորդի օրինակով «տողորած լինէր գուտ ժողովրդական գաղափարներով»²¹:

«Երիտասարդ Հայաստան» անդրադառնում է 1907 թ. եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում տեղի ունեցած հնչակյան հրապարակային ժողովում Մուրատի (Հ. Պոյաճյան) արտասանած ճառին, ուր հայտնի գործիչն անդրադարձել է հայ ազատագրական պայքարի անցած շրջանի անհաջողություններին պատճառներին: Մուրատը նշում է, որ «բռնութեան դէմ գործնականապէս կուղղներուն թիւը շատ սահմանափակ եղաւ. և հայ ժողովրդին մեծ մասը որք հոգով թոյլ գտնեցան, խոհեմութեան քարոզ կարգալով» ջլատեցին կռիւղ ուժերը և մեծ վնաս պատճառեցին գործին: Մյուս պատճառը պայքարի ելած ուժերի մեջ միասնականության բացակայությունն էր. «Կուսակցութեանց անհամաձայնութենէն և համերաշխ չգործելէն մեծ մասամբ օգտեցաւ թշնամին և ատկէ յառաջացած անցեալ տխուր դեպքերը ...»²²: Մուրատն իր ճառում կոչ է անում «Յեղափոխական գործէն քաշող չեզոք հայրենակիցներին» ոտքի կանգնել և պաշտպանել իրենց իրավունքները, հեռու մնալ օտար երկրներ գաղթելուց, քանզի, իր իսկ բնորոշմամբ՝ «Հայուն հողը, տեղը, բնակարանը Հայաստանն է»²³: Զարգացնելով այս միտքը՝ «Յաղթանակը պատույ իրաւունքի ժողովրդինն է» խմբագրականում Շահումյանը դատապարտում է «անասնական համբերատարութիւնը», որի հետևանքով հայ ժողովրդի մի զգալի հատված, թողնելով «պապերի գերեզմանները» լքեց հայրենի հողը, սկսեց «վատաբար բաղդ փնտռել օտար երկրներում»²⁴: Կարևորելով ազգային արժանապատվության հարցը՝ նա գրում է. «Պատիւ... Ի՞նչ կայ դրանից աւելի թանկ, աւելի բարձր և աւելի սուրբ, սակայն հայ ժողովրդի դատապարտութեան արժանի անտարբերութեան շնորհիւ թէ՛ մարդկային և թէ՛ իր ընտանեկան այդ սրբութիւնը պղծուել է դարեր շարունակ ու անպատիժ կերպով»²⁵: Խմբագրականը հողվածում շեշտվում է այն միտքը, որ ազատ հայրենիք ստեղծելու միակ ճանապարհը համընդհանուր զինված պայքարի ուղին է: Մեկ այլ խմբագրականում Շահումյանը պատասխանում է հայության չեզոք հատվածի այն պնդմանը, թե իբր ժողովուրդն «աւելի բաղդաւոր» կլինէր, եթե ազատագրական շարժում չծավալէր: «20 տարուց ի վեր պայքարում ենք այս համոզմունքի սխալականութեան դէմ», - գրում է հեղինակը: Ըստ նրա, նման մտայնության կրողները չուզեցին ըմբռնել,

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

²² «Երիտասարդ Հայաստան», 08. I. 1908:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 22. I. 1908:

²⁵ Նույն տեղում:

«Թէ դամոկլեան սրի պէս տաճկահայ ժողովրդի գլխին կախուած է «օսմանեան ազգային քաղաքականութեան» արհաւիրքը», որի արդյունքում հայ ժողովրդին սպառնում էր իսլամացման վտանգը²⁶:

«Յետադարձ ուղղութիւն» խմբագրական հոգովածը «յեղափոխական գործունեութիւնը»²⁷ համարում է հայ ժողովրդի համար «միակ ուղին», իսկ բոլոր նրանց, ովքեր նպատակ ունեն շեղել նրան այդ ուղուց և զբաղեցնել «բացառապէս լէգալ գործերով», անվանում է «յետադարձ ուղղութեան պաշտպաններ», որոնց տեսակետը հայտարարում է ժամանակավորեալ ու վնասակար ընդհանուր գործին²⁸:

«Երիտասարդ Հայաստան» տպագրում է Թավրիզի հնչակյանների կազմակերպած հանդեսում Արտեմիուսի արտասանած ճառը, որի եզրափակիչ մասում բանախոսը կոչ է անում կուսակիցներին «անվեհերութեամբ մասնակցելու գալիք թէ՛ Ռուսաստանի և թէ՛ արիւնշուայ Տաճկահայաստանի ապստամբութիւններին», կոչել բռնակալների դեմ հանուն ճշմարտութեան և թուրքական վարչակարգերը դիտարկում է նույն հարթութեան մէջ՝ կոչ անելով մասնակցել իշխանութեւնների դեմ բարձրացված ապստամբութեւններին:

Արտեմիուսի ճառը, որն ավարտվում է «Կորչի՛ն աշխարհի բոլոր բռնակալները», «Կորչի՛ Կարմիր սուլթանը», «Կեցցե՛ Միջազգային Սօցիալ-դեմօկրատիան», «Կեցցե՛ փրկարար Սօցիալիզմը», «Կեցցե՛ հնչակյան կուսակցութիւնը» կոչերով, տվյալ ժամանակաշրջանի հնչակյան տեսաբանների մտայնութեան ու գործելակերպի տիպիկ արտահայտութեւնն է: «Հեղափոխականութեամբ» տողերով հնչակյան գործիչներն անտեսում կամ աչքաթող են անում այն կարևոր հանգամանքը՝ դրա իրագործման ընթացքում անխուսափելիորեն տեղի կունենա հայութեան ազգային ուժերի պառակտում, որն էլ ավելի անիրատեսական կղարձնի արևմտահայութեան ձգտումը. այն է՝ թուրքական տիրապետութեւնից ազատագրվելու հայութեան իրական գերխնդիրը: Գաղափարական դուալիզմը դարձավ կուսակցութեան պառակտման պատճառներից մեկը: Այս համատեքստում անդրադառնալով հնչակյան կուսակցութեան ներքին դրուժյան հարցերին՝ «Արձագանքներ» վերլուծական հոգովածում Արծրունին սուր քննադատութեան է ենթարկում հնչակյան այն հատվածին, որոնք ձգտում են «ուրանալ տասնեակ տարիներով իրենց դաւանած սկզբունքներն ու գաղափարները, մէկ հարւածով դէն չպրտել ... տանջված ժողովրդի սրբազան դատը»³⁰:

Արծարծելով կուսակցութեան այս հատվածի մտայնութեւնը՝ Արծրունին հեղինակն է. «Զէ՞ որ Ռուսաստանի նոր կեանքը նրանց համար մօտնի սօցիալ-դեմօկրատիզմ է քարոզում, չէ՞ որ նրանց հայեացքով

²⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. II. 1908:

²⁷ Ժամանակի տերմինաբանութեամբ արևմտահայերի «հեղափոխական գործունեութեւնը» ասելով՝ պետք է հասկանալ ազգային-ազատագրական պայքարը:

²⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 15. I. 1908:

²⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 22. I. 1908:

³⁰ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. II. 1908:

ազգութիւնը դատարկ բան է... Ձէ³¹ որ մեր պարոնները Մարքսից աւելի մարքսիստ ու Պապից աւելի կաթոլիկ են»³¹:

Նկատենք, որ Հայ ազգային-քաղաքական կյանքում ապագա սոցիալ-լիստական հասարակութեան մասին տարաբնույթ և աղոտ պատկերացումները, սոցիալիզմի գաղափարախոսութեան դոգմատիկ ընկալումն ու քաղաքացիները պատմական իրականութեան անտեսման պայմաններում ծանր և անդառնալի հարված հասցրին Հայ ազգային ուժերի միասնութեան ու համաձայնութեան և ազգային խնդիրների իրականացման գործին:

Հայ ժողովրդի ու, հատկապես, նրա արևմտահայ հատվածի սոցիալ-տնտեսական վիճակի հարցերը լայնորեն լուսաբանվում են պարբերականի «Նամականի» և «Թղթակցութիւններ» բաժիններում: Տպվում են ինչպես Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ արտասահմանի տարբեր երկրների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական իրավիճակի մասին հաղորդումներ: Դրանք կրում են «Նամակ Բաքվից», «Նամակ Սոֆիայէն», «Նամակ Թավրիզէն» խորագրերը և այլն: Օրինակ՝ «Նամակ Գուդաուտէն» հաղորդման մեջ խոսվում է Սև ծովի Կովկասյան ափերը գաղթած համընդհանրապես ծանր տնտեսական դրության մասին, որոնց կեղեքում, շահագործում են «Հողատէր անկուշտ կենսոցները, վաշխառուները, ցարիզմի անկուշտ չինովնիկները»: Հեղինակը (Գոռ-Իշխանիկ) ցավով նշում է, որ օտարներից առավել «կեղեքում են Հայ չորբաճիկները»³²:

Պարբերականի «Թղթակցութիւններ» բաժնում անփոփոխ տպագրված է «Տարոնցի» ծածկանունով թղթակցի «Նամակ Մշոյ դաշտէն» հաղորդումը, որում ներկայացված է Տարոն գավառի հայության իրական դրությունը, թուրք-քրդական բռնությունների սաստկացումը Սասնո դեպքերից և հայ-դուկային շարժման վայրէջքից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Նամակը լի է ողբերգական շեշտադրումներով և ավելի շատ անելանելի վիճակից դուրս գալու աղերսանք է հիշեցնում: Դրա հեղինակը փորձում է առաջ տանել այն միտքը, որ թուրք-քրդական հալածանքների ուժեղացումն ուղղակիորեն պայմանավորված էր Հայ «յեղափոխականների» գործունեությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրի հետ իրենք մեծ հույսեր էին կապել: Նշվում են Մ. Տամատյանի, Մուրատի, Սերոբի, Անդրանիկի անունները: Հեղինակն ի ցույց է դնում Տարոնի հայության հավաքական վերաբերմունքն ազատագրության գործին, վեր է հանում ոչ թե պայքարելու, այլ դաժան իրականության, դառը ճակատագրի հետ համակերպվելու, իրենց փրկությունն առանձին հայդուկների կամ օտար միջամտության հետ կապելու հայ աշխատավորի մեջ իշխող ցավալի մտայնությունը³³:

Ուշագրավ է նամակագրի կողմից «յեղափոխականների» գործելակերպը բնորոշող այն վկայությունը, ըստ որի՝ վերջիններս զենք գնելու նպատակով գյուղացիներին համոզում էին կամ նույնիսկ ստիպում ծախելու իրենց անասունը, բայց շատ զեպքում թե «զենք ինչ եղաւ չէմք գիտէր»³⁴: Նամակի հեղինակը, մասնավորապես, գանգատվում է Անդրանիկից, սա-

³¹ Նույն տեղում:

³² Նույն տեղում:

³³ «Երիտասարդ Հայաստան», 06. V. 1908:

³⁴ Նույն տեղում:

կայն մեզ համար հասկանալի է դառնում այն հանգամանքը, որ, չբացահայտելով առանձին ծայրահեղ քայլերը, վերջինս իրեն բնորոշ մեթոդներով փորձել է հայ աշխատավորի գիտակցության մեջ մտցնել ամեն զինվզին՝ վելու, իր տունը, ունեցվածքը, պատիվն իր ձեռքով պաշտպանելու գաղափարը³⁵:

Տարոնի հայության դեմ գործած քրդական վայրագությունների նկարագրությունն է տրված պարբերականի «Նամակ Մուշէն» թղթակցության մեջ³⁶:

Պարբերականը տպել է Ասօի (Տիգրան Օտյան) հոգվածը Ուրմիա լճի մոտ գտնվող ասորաբնակ Մավանա գյուղի մասին, որը հերոսաբար դիմադրել է թուրք-քրդական հրոսակներին ու ոչնչացվել³⁷:

«Երիտասարդ Հայաստանի» ուշադրության կենտրոնում էին Պարսկաստանի ներքաղաքական իրավիճակին վերաբերող հարցերը³⁸: Պարսկական խնդրին է նվիրված նաև Ս. Հովյանի «Խորասանի նամականի» հոգվածը³⁹: «Նամակ Թավրիզէն» հաղորդման մեջ ներկայացվում է 1908 թ. Թավրիզի խառն ու վտանգավոր իրավիճակը՝ ամեն օր բախումներ, սպանություններ, կոռիվներ շահի և սահմանադրական շարժման կողմնակիցների միջև⁴⁰: Հեղինակն (Artemius) արժարժում է «Պարսկաստանը բաժան-բաժան անելու նենգաւոր Ալբիոնի-Անգլիայի, գիշատիչ ուսկաւարութեան և կարմիր գազանի սուլթան Համիտի դիտաւորութիւնների» հարցը⁴¹:

Շաբաթաթերթը մեծ տեղ է տալիս միջկուսակցական հարաբերություններին վերաբերող հարցերին: Պարբերականի բազմաթիվ հոդվածներում ու հաղորդումներում լուսաբանվում են միջկուսակցական համագործակցության, ինչպես նաև՝ միջկուսակցական պայքարի խնդիրները: Ընդհանուր առմամբ, «Երիտասարդ Հայաստան» արտահայտված հակադաշնակցական ուղղությունն ունի: 1908 թ. դեկտեմբերի մի շարք համարներում կան արտատպված հոդվածներ «Իրավունք», «Երկրի ձայն», «Մշակ», «Լուսաբեր» թերթերից, որոնցում դատապարտվում է թուրք-դաշնակցական համագործակցությունը՝ այն որակելով «ոչ միայն ցաւալի, այլև ամոթալի երևույթ»⁴²:

1908 թ. մարտի 4-ի համարի խմբագրական հոդվածում քննադատություն է եղծարկվում դաշնակցությունը, որը, մերժելով Մուրատի առաջ քաշած ազգային կուսակցությունների համերաշխության գաղափարը, Փարիզում համաձայնություն է կնքում Երիտասարդ թուրքերի հետ սուլթանական կարգերը տապալելու հարցի շուրջ: «Ժէօն թիւրքերը լինելով համաօսման շարժման կուսակիցներ Հայկական վեց նահանգների ազատութեան իրավունքը չեն ճանաչում ...», — գրում է Շ. Շահումյանը:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. VII. 1911:

³⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 15. I. 1908:

³⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 19. II. 1908, 26. II. 1908:

³⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 01. IV. 1908:

⁴⁰ «Երիտասարդ Հայաստան», 08. I. 1908:

⁴¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 29. I. 1908:

⁴² «Երիտասարդ Հայաստան», 19. II. 1908, 26. II. 1908, 04. III. 1908:

Ըստ նրա, թուրք-դաշնակցական համերաշխությունը տապալում է հայկական նահանգների բարենորոգումների ծրագիրը և նրա փոխարեն առաջ է մղվում «Թիւրքիան նորագոյն պետութեան վերածելու նպատակը, մի կողմէ՝ որ մենք (հայերը – Գ. Հ.) բնաւ չենք ստանձնած»:

1908 թ. մայիսի 20-ի խմբագրականում քննադատության է ենթարկվում Մարսելում հրատարակվող «Արմենիա» թերթի խմբագիր Մկրտիչ Փորթուզալյանը, որը երիտթուրք-դաշնակցության համագործակցությանը հնչակյանների դեմ լինելը պատճառաբանել է միջկուսակցական մրցակցությամբ: Ցույց է տրվում, որ իրականում հնչակյաններն առաջնորդվում են ազգային շահով:

Պարբերականի համարներում կան Վանից ստացված նամակներ, ուր նկարագրված են դաշնակցականների և արմենականների զինված բախման դեպքերը⁴³: Մի կողմ թողնելով կուսակցական խնդիրները՝ պարբերականը հարգանքի տուրք է մատուցում և ցավում «ազնիւ ու համեստ անձնավորութեան, արմենականների անմոռաց պարագլուխ Երվանդ Քեոսէանի (Սեպուհ) մահը»⁴⁴: «Մշակից» արտատպվում է «Արփիարյանի սպանութեան շուրջը» հոդվածը, ուր դատապարտում են այդ ոճրագործությունը: Թեպետ նշվում է, որ հնչակյանների ու Արփիարյանի միջև լուրջ տարաձայնություններ են եղել, սակայն ազգային գործիչների սպանությունը պարբերականը դատապարտում է⁴⁵:

«Ազնիվ պայքարը» հոդվածաչարով հնչակյան գործիչ, տեսաբան Սուրատ խան Գելոֆյանցը բանավեճի մեջ է մտնում սահմանադրական-ռամկավարների հետ: Նա առաջ է մղում և պաշտպանում դասակարգային պայքարի ու ընկերվարության գաղափարը և ճիշտ չի համարում հասարակության տարբեր խավերի համերաշխության ու ազգի իրավունքների համար համատեղ պայքարի սահմանադիր-ռամկավարների տեսակետը⁴⁶:

«Երիտասարդ Հայաստանի» քննադատության թիրախում էին նաև վերականգնող հնչակյանները, որոնց կազմից պարբերականն առանձնացնում էր հատկապես Ա. Արզուլյանին ու նրա համախոհներին, որոնք կազմում էին այդ կուսակցության արմատական թևը⁴⁷:

Միջկուսակցական հարաբերությունների համատեքստում պարբերականը նաև արժարժում է հայոց եկեղեցու ու ազգային կուսակցությունների փոխհարաբերությունների հարցը⁴⁸:

«Երիտասարդ Հայաստանի» արժարժած թեմաների շարքում առանցքային նշանակություն ունեն հայկական բարենորոգումներին և երիտթուրքերի շարժմանը վերաբերող հարցերը, որոնց լուսաբանմամբ աչքի է ընկնում Ստ. Սալահ-Գյուլյանը: «Թուրք բռնապետությունը եւ Երիտասարդ թուրքերը» հոդվածաչարում անդրադառնալով երիտթուրքերի գաղափարախոսությանը, նրանց նպատակներին ու գործունեությանը՝ նա գրում է,

⁴³ «Երիտասարդ Հայաստան», 25. III. 1908, 15. IV. 1908:

⁴⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 15. IV. 1908:

⁴⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 18. III. 1908:

⁴⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 19. II. 1911, 22. II. 1911, 01. III. 1911:

⁴⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 31. VIII. 1910:

⁴⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 08. VII. 1908:

որ 1907 թ. դեկտեմբերին Փարիզում կայացած Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի կոնգրեսի կազմակերպիչ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ներկայացուցիչները հրաժարվեցին ճանաչել կայսրությունում ապրող ժողովուրդների հույների, ալբանացիների, մակեդոնացիների, արաբների, հայերի «միջազգայնօրէն ճանչցուած դատերի գոյութեան իրողութիւնը և իրաւունքը»⁴⁹: Հեղինակը գտնում է, որ դաշնակցականների մասնակցելը կոնգրեսի աշխատանքներին և համագործակցությունը Իթիթհատի հետ հայ ժողովրդի համար որևէ դրական տեղաշարժ չի առաջացնելու և «Տաճկահայ դատը նորից առաջ կերթայ իր ինքնուրոյն ճանապարհովը ինչպես որ մինչև ցարդ»⁵⁰: Համեմատության համար Սապազ-Գյուլյանը բերում է ռուսական բռնակալության դեմ ուժի ելած քաղաքական ուժերի՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության և ռուս սահմանադրական-դեմոկրատական կուսակցության (կադետներ) օրինակները, որոնք նոր Ռուսաստանի ստեղծման ճանապարհին ընդունում էին երկրի բաղկացուցիչ ժողովուրդների ազգային-հավաքական գոյության ու տեղական ինքնավարության իրավունքը: Այդ կուսակցությունների հետ Ռուսաստանի տարբեր ժողովուրդների ազգային կուսակցությունների համագործակցությունը ցարիզմի դեմ պայքարում հողվածագիրը հասկանալի է համարում⁵¹:

Սապազ-Գյուլյանը գրում է, որ երիտթուրքերը հպատակ ժողովուրդներին առաջարկում են «գէնքը վայր դնել»՝ անորոշ և անստույգ խոստումներ տալով, սակայն հայ ժողովուրդը չի կարող հրաժարվել մեծ զոհողությունների գնով ձեռք բերված և միջազգայնորեն ճանաչված իր իրավունքից. մի իրավունք, որը «սուլթան Համիտը, ինքը բռնավորը ստիպել է ճանաչել»⁵²: Հողվածում հեղինակը նշում է, որ երիտասարդ թուրքերը մինչև վերջ չճանաչեցին Հայկական խնդիրը և նրա դեմ պայքար մղեցին «Ծերունիներից» ոչ պակաս թափով: Ըստ նրանց՝ Բեուլիսի 61-րդ հոդվածը, Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրն օսմանյան պետության անկախությունը ոտնահարող գործողություններ էին, հետևաբար, նրանք մշտապես հանդես են եկել այդ սկզբունքները պաշտպանող պետությունների դեմ⁵³: Սապազ-Գյուլյանը մերժում է երիտթուրքերի առաջ քաշած այն թեզը, թե 1890-ական թվականներին Հայկական կոտորածների միակ պատասխանատուն սուլթան Համիդն է: Նա հայտարարում է, որ այդ կոտորածների «պատճառը և պատասխանատու ազդակը թրքական նացիօնալիզմն է եղած», ու այդ կոտորածների ընթացքում «իրենց բաժինը ունեցան և՛ թուրք զորքերը, և՛ ինքը թուրք ժողովուրդը»⁵⁴: Նրա համոզմամբ՝ երիտթուրքերը պարտավոր էին դա խոստովանել և ոչ թե ողջ պատասխանատվությունը դնել միայն սուլթանի վրա:

⁴⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 11. III. 1908:

⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵¹ Նույն տեղում:

⁵² «Երիտասարդ Հայաստան», 18. III. 1908:

⁵³ «Երիտասարդ Հայաստան», 25. III. 1908:

⁵⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 29. IV. 1908:

Սապահ-Գյուլյանը հերքում է երիտթուրքերի այն հայտարարությունը, թե Օսմանյան կայսրության բոլոր ժողովուրդներն էլ նույն հալածանքներին են ենթարկվել ինչպես հայերը և հիմնավոր փաստերով (հայերի հողերի ապօրինի զավթումներ, ազատ տեղաշարժի արգելք, բազմաթիվ հարկեր ու այլն) ի ցույց է դնում այդ հայտարարության հիմնագուրկ լինելը: Հողվածագիրը պարզաբանում է, որ, «հեղափոխություն» ասելով, ըստ էության, երիտթուրքերը «պալատական դավադրություններ անձի փոփոխություն են հասկանում»: Նրանց իրական էությունը ցույց տալու համար Սապահ-Գյուլյանը վկայակոչում է իթթիհատական օրգան «Մեշվերեթի» 1908 թ. հունվարի 1-ի համարը, որում թերթը իթթիհատի հետ չհամագործակցող ուժերին համարում է «ներքին թշնամի»⁵⁵: Այս փաստարկներից հետո Սապահ-Գյուլյանը եզրակացնում է.

1) «Երիտասարդ թուրքերը» ձգտում են «խեղդել ինչպես ուրիշ նույնպես և Հայկական Դատը և սահմանադրության կիրառություններ իրականացնել թուրք նացիոնալիզմը և թուրք ազգային քաղաքականությունը՝ իր բոլոր հետևանքներով»:

2) «Իրենք յեղափոխականներ չեն և համագործակցության գաղափարը իրենց համար մի միջոց է ներքին շարժումների առաջն առնելու, որպեսզի արտաքին միջամտություն չլինի»:

3) ««Երիտասարդ թուրքերի» հետ համագործակցության մէջ կարելի է մտնել միայն այն ժամանակ, երբ իրենք օսմանեան կայսրութեան ամբողջական վերանորոգման գաղափարը պաշտպանած ժամանակին՝ միատեղ կրպաշտպանեն և՛ ինքնավար Հայաստանի գաղափարը»:

4) «Նոր Թիւրքիայի շինութեան և վերանորոգութեան մէջ բոլոր ազգերը և դասակարգերը համահաւասար ձայն և իրաւունք պիտի ունենան ինչպէս և նույնանման պարտականութիւններ»: Եթե այս նախապայմանները չեն իրագործվելու երիտթուրքերի կողմից, ապա «մեզ համար չկայ ընդհանուր Թիւրքիայի վերանորոգութեան օսմանեան համապետական խնդիր: Մեզ համար կա միայն Հայաստան և Հայկական խնդիր: Քսան տարուայ թափած արիւնից յետոյ մենք չենք կարող ձեռք վեր առնել մեր իրաւունքներից և ընկնել ստուերների յետևից»⁵⁶:

Սուսելով երիտթուրքի հետ համագործակցության մասին «Համերաշխությունը ճեղքում է» խմբագրականում Շահումյանը գրում է, որ երիտթուրքերն այդպես էլ չճանաչեցին Հայկական հարցի գոյությունը և նրա դեմ պայքար մղեցին «հին թուրքերից ոչ պակաս թափով»: Եվրոպական միջամտությունը բացառելու նպատակով Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեցող Հայկական, Մակեդոնական, Արաբական, Ալբանական և այլ հարցերը ժխտելու դիրքորոշման որդեգրումը հողվածագիրը համարում է «ժէօն թուրքերի հաւատոյ հանգանակը»⁵⁷:

Հեղինակը հավատ չի ներշնչում երիտթուրք-դաշնակցություն համագործակցությանը: Հակադրվելով դաշնակցականների այն պնդումներին,

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 06. V. 1908:

Թե համագործակցելով երիտթուրքերի հետ իրենք չեն հրաժարվել ո՛չ Հայկական հարցից և ո՛չ էլ եվրոպական միջամտությունից՝ Շահումյանը վկայակոչում է երիտթուրքերի օրգան «Մեշվերեթի» խմբագիր Ահմեդ Ռեայի խոսքերը, որը, պատասխանելով «L'Humanité» և «Pro Armenia» թերթերի այն հրապարակումներին, թե երիտթուրքերն «ընդունել են յեղափոխական ամեն միջոցները»՝ ընդգծել է՝ իրենք մերժում են օտար պետությունների միջամտությունը և հեղափոխությունների այն բնույթն ու ընթացքը, որոնք տեղի ունեցան Ֆրանսիայում և Ռուսաստանում:

Խմբագրականը եզրակացնում է, որ, հակառակ դաշնակցականների բուլոր հավաստիացումներին, «ժէօնթրքօ-դաշնակցական» համերաշխությունն ապագա չունի, քանի որ հիմնված է «անպատահելի մեծ ու կեղծիքի վրայ և չի վայելում ընդհանուր հայ ժողովրդի համակրությունը»⁵⁸: Ժամանակը ցույց տվեց այս եզրակացության հիմնավոր լինելը:

1908 թ. հուլիսին երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Թուրքիա վերադարձան սուլթանական վարչակարգին ընդդիմադիր շատ գործիչներ, այդ թվում՝ Հնչակյաններ: Օգոստոսի 16-ին Հնչակյան պատվիրակները (Սապազ-Գյուլյան, Մուրատ, Հ. Զանկյուլյան, Մ. Տամարյան) պաշտոնական այցելություն կատարեցին Կ. Պոլսի իթթիհատական կոմիտեի կենտրոնատեղին, որտեղ նրանց ընդունեց ղեկավար երիտթուրքերի պարագլուխներից Բեհադդին Շաքիրը⁵⁹: Հնչակյանները ողջունեցին երկրում հռչակված Սահմանադրությունը և հույս հայտնեցին, որ այն հնարավորություն կընձեռի խորհրդարանական պայքարով հետզհետե ընդլայնել դեմոկրատական կարգերը: Թեպետ Հնչակյանները ողջունեցին օսմանյան Սահմանադրության վերահաստատումը՝ այն համարելով առաջադիմական, կարողացան դուրս գալ ընդհատակից և անցնել լեգալ գործունեության, այնուամենայնիվ շարունակում էին անվստահություններ ու թերահավատորեն վերաբերվել երիտթուրքերի խոստումներին: Պատահական չէր հետևյալ հանգամանքը. երբ Կ. Պոլիս վերադարձած Փարամազը, Ասօն և ուրիշ գործիչներ ձգտում էին կուսակցության կենտրոնը Փարիզից Կ. Պոլիս տեղափոխել, դրան դեմ է արտահայտվում Սապազ-Գյուլյանը: Նա մինչև վերջ համոզված մնաց «թուրքի անհավատարմության, հայաջինջ քաղաքականության իր սկզբունքին և երբեք չէր ուզիլ, որ կեղրոնը փոխադրուեր Պոլիս»⁶⁰:

«Թուրքական սահմանադրության առթիւ» խմբագրականում Սուրատ Գելոֆյանցը վերլուծության է ենթարկում սուլթանի կողմից 1908 թ. հուլիսի 24-ին արած հայտարարությունն օսմանյան Սահմանադրության հռչակման մասին: Ո՞րն էր դրա շարժառիթը, ինչո՞ւ «երեսուն տարուց ի վեր, Միդհատի հետ գերեզման իջած Սահմանադրությունը» սուլթանը կրկին կյանքի է կոչում: Հոգևածում ցույց է տրվում, որ դրա բուն պատճառը ոչ թե սուլթանի հանկարծազաս բարեհաճությունն է, այլ այն՝ նա

⁵⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹ «Ազգ» (Բոստոն), 26. IX. 1908:

⁶⁰ Սապազ-Գիւլյան Բերուզ. Կենսագրություն Ստեփան Սապազ-Գիւլյանի, Նիւ-Եօրք, 1936, էջ 88:

տեղի է տվել «յեղափոխական գրոհի առաջ՝ պաշտպանելու համար օսմանեան բռնակալական գահի երեքուն հիմքերը»⁶¹: Խմբագրականում մեկ այլ հանգամանք էլ է նշվում. Վիլհելմ կայսրն անհանգստանալով Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ռազմաքաղաքական մերձեցումից, Թուրքիայի վրա ունեցած իր ազդեցությունը պահպանելու, Թուրքիայում Գերմանիայի տնտեսական ու ռազմավարական շահերը պաշտպանելու մտայնությունից՝ խորհուրդ է տվել սուլթանին՝ «Մակեդոնիան չտալու և եվրոպական միջամտություն չունենալու համար մի անգամ ևս հրապարակ նետել Սահմանադրության լէչը», որի շուրջն առաջացած «տգետ ու տղայական ամբոխի խրախճանքը» ժամանակ շահելու հնարավորություն կրնձեռի և կխոչընդոտի Մակեդոնիայի անջատումն ու եվրոպական միջամտությունը⁶²:

Լինելով հնչակյան կուսակցության օրգան՝ «Երիտասարդ Հայաստանը», բնականաբար, պետք է արտահայտեր կուսակցության որդեգրած գործունեության նոր ուղղությունը: Այսինքն՝ պարբերականը տպագրում է Կ. Պոլսում կայացած ՄԴՀԿ Երկր ընդհանուր պատգամավորական ժողովի (1909 թ. հուլիս) հայտարարությունը, որում ողջունելով օսմանյան Սահմանադրությունը՝ հայտարարում էր՝ կուսակցությունը հրաժարվում է ընդհատակյա գործունեությունից և «կանգնում գործունեության լէզալ հողի վրայ»: Ինչ վերաբերում էր Ռուսաստանին, ապա ժողովն որոշեց շարունակել նախկին անլեզալ գործունեությունը, մինչև «կը խորտակին ներկայ միապետական-բռնապետական կարգերը ...»⁶³: Մինչ այդ հնչակյան կուսակցությունը հայերեն և թուրքերեն հայտարարություն տարածել էր, որում ողջունում էր «օսմանեան հայրենակիցները Խորհրդարանին բացման առթիւ»⁶⁴:

«Տաճկական Յեղափոխությունը եւ մեծ պետությունները» հոդվածում Տաշիրը հույս է հայտնում, որ երիտասարդ թուրքերը չպետք է բավարարվեն ձեռք բերածով, այլ պետք է ընդարձակեն, ընդլայնեն իրենց գործունեությունը խորհրդարանի գումարմամբ, մինչև որ կայսրության բոլոր ժողովուրդները նույն իրավունքներն ու արտոնությունները, նույն քաղաքական ու գինվորական պարտականություններն ունենան, «քանի որ ազգությունների և ժողովուրդների ինքնաւարտութեան խնդիր կա մեր տեսակետից»: Հոդվածագիրն իրավացիորեն կարծում է, որ այդ դեպքում եվրոպական մեծ պետությունների կողմից ազգային հարցերի շահարկումներին վերջ կտրվի: Տաշիրը ճիշտ էր նաև այն հարցում, որ ամեն մի մեծ պետություն «կամենում է խանգարել, որպեսզի որեւէ ուրիշ Մեծ պետություն պարտւած թիւրքիայի հաշւով առաւել ուժեղ չդառնայ»⁶⁵:

1909 թ. ապրիլին տեղի ունեցավ կիլիկիահայության սոսկալի կոտորածը, որին զոհ գնաց շուրջ 30 հազ. մարդ: Երիտթուրքերը ցույց տվեցին իրենց հրեշավոր էությունը: Կիլիկիահայության կոտորածների կապակցությամբ

⁶¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 19. VIII. 1908:

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ «Երիտասարդ Հայաստան», 12. I. 1910:

⁶⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 06. I. 1909:

⁶⁵ «Երիտասարդ Հայաստան», 02. IX. 1908:

«Նոր ջարդը» խմբագրականում Բ. Վարազդատը գրում է. «Հազիւ ինն ամիսներ էին անցած «Ազատութիւն, Հաւասարութիւն և Եղբայրութիւն» հրապուրիչ խորագրերու տակ Թիւրքիոյ մէջ ներկայացած թատերգութեան վրայէն, ահա՛, անոր տխուր դերակատարներէն կիսավայրենի թիւքը վար առնելով դիմակը՝ բեմին վրայ դուրս կուգայ իր իսկական պատկերով»⁶⁶: Նա մատնանշում է այն հանգամանքը, որ օսմանյան Սահմանադրութեան հռչակումից հետո, հակառակ հայ ժողովրդի զինաթափ լինելու «փաշաների, պնակալեզների և բուրժուազիայի խնկարկումներ ու բարբառանքներին», հնչակյանները շարունակեցին նրանց զինելու իրենց գործը՝ «կազմ ու պատրաստ գտնելու համար գալիք ընթացիկ տնտեսական շարժումներու դէմ»: Հոգւածում առաջ է մղվում մի կողմից կիլիկիահայութեան «նիւթական օգնութիւն հասցնելու» և մյուս կողմից՝ «ինքնապաշտպանութեան» անհետաձգելի գործը⁶⁷:

«Սուլթանին գահընկեցութիւնը» խմբագրական հոգւածում Սուրբատ խան Գելոֆյանցը պահանջում է խստորեն պատժել կիլիկիահայութեան կոտորածի հեղինակներին, որի համար նա մեղադրում ու դատապարտում է և՛ սուլթանին, և՛ երիտթուրքերին: Վկայակոչելով երիտթուրքերի պարագլուխներից Ահմեդ Ռեայի «եթե հայերդ հանգիստ չմնաք պիտի կոտորուիք» հայտարարութիւնը՝ հոգւածի վերջում Գելոֆյանցը գրում է. «Եւ այս բոլորը հակառակ հայ տարրի անկեղծ ցանկութեան, որի միակ բաղձանքն է Թիւրքիան եւ իր Հայրենիքը տեսնել ինքնազարգացման շաւղին մէջ, առանց օտարի, առանց Եւրոպայից եկած օգնութեան»⁶⁸:

Բալկանյան թերակղզու ժողովուրդների դեմ թուրքական կառավարութեան գործադրած բռնութիւնների կապակցութեամբ պարբերականի «Թիւրքիոյ տազնապը» հաղորդման մեջ ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ «Ժէօն Թիւրքերը, որ այնքան հռչակ ստացեր էին իրենց «անկեղծութեան, ազատամտութեան և արդարասիրութեան» համար, հետզհետէ կը վարկաբեկին իրենց որդեգրած ներկայ պժգալի սիստէմին համար»⁶⁹:

«Նօթեր նոր Թիւրքիոյ իրականութենէն» խմբագրականում Հմայակ Արամյանցը գրում է, որ հակառակ սահմանադրական Թուրքիայի իշխանութիւնների հավաստիացումներին, թե օսմանյան պետութեան քրիստոնյաների «ցարդ վայելած իրաւունքները պիտի մնան անձեռնմխելի, նոյն այդ վարչութիւնը գործնական կեանքի մէջ ամեն կերպ կաշխատի հակառակն ընել»: Նա փաստերով ցույց է տալիս, որ «Նոր Թիւրքիան հաւատարիմ հետապնդողն եղաւ համիտեան քաղաքականութեան»⁷⁰:

«Ազգային իրավունքներ եւ ոչ թէ առանձնաշնորհումներ» հոգւածում Սապահ-Գյուլյանը հերքում է իշխանութեան այն մտայնութիւնը, թե հայ ժողովուրդը ձգտում է առանձնաշնորհումներ ստանալ և արտոնյալ դիրքում հայտնվել: Նա շեշտում է, որ «կարծեցյալ արտօնութիւնները, առանձնաշնորհումները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ազգային անհրաժեշտ իրա-

⁶⁶ «Երիտասարդ Հայաստան», 28. IV. 1909:

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ «Երիտասարդ Հայաստան», 05. V. 1909:

⁶⁹ «Երիտասարդ Հայաստան», 19. I. 1910:

⁷⁰ «Երիտասարդ Հայաստան», 16. VI. 1909:

վունքներ», առանց որի հայ ժողովուրդը չի կարող գոյատևել, իրավունքներ, որոնք պետք է հարգել և ընդլայնել՝ «դա է պահանջում թուրք պետության իրական շահը»։ Հոգևածագիրը գտնում է, որ սահմանադրական թուրքիայի ներքին անկայուն վիճակի հիմնական պատճառը ոչ թե հայերն են, այլ՝ «թուրքական նացիոնալիզմը»⁷¹։

«Երիտասարդ Հայաստան» անդրադառնում է նաև թուրքական կառավարության կազմած բարենորոգումների ծրագրին։ Սուլթանի հրովարտակով հաստատված ծրագիրը, որը պիտի ներկայացվեր օսմանյան խորհրդարանի քննարկմանը, պարբերականը «աչքակապուլթիւն» է համարում։ Անիմաստ է համարում նաև դրա կետերի մասին խոսելը, նրան գնահատական տալը։ Ընդգծվում է այն միտքը, որ այդ ծրագրով կառավարությունը նպատակ ուներ «այս անգամ ալ թաղել հայերու իրական դժգոհութիւնները եւ վերստին մոռացութեան ու խաբկանքի մէջ ծրարել Հայկական հարցը»⁷²։ Ըստ պարբերականի՝ խնդիրը լավ ու վատ ծրագրերի կազմությունը չէ, այլ այն՝ «եթե գոյութիւն ունեցող օրենքները իրապէս գործադրուէին, ապա վաղուց վերացված կլինէին հայ ժողովրդին գանգատներն ու դժգոհութիւնները» և պետությունն էլ քայքայված ու կազմալուծված չէր լինի։ Գործող կառավարությունը վստահություն չի վայելում այն պատճառով, որ «հին մտայնութիւնն ու գործելակերպը կրտիքէ երկրին ու մասնաւորապէս պաշտօնեութեան մեջ»։ Այսպիսով, բարենորոգումների թուրքական ծրագիրը Սապահ-Գյուլյանը համարում է «թուրքական աչքակապուլթիւն», քանի որ այն զուրկ էր նաև եվրոպական վերահսկողությունից⁷³։

«Չարիքին կեդրոնը» խմբագրականն ավելորդ է համարում «Բարեկարգիչ յանձնախմբերու» կազմության գաղափարը, քանի որ կառավարության համար այն սոսկ ժամանակ շահելու, ըստ էության, խաբելու միջոց է, իսկ խաբելը խմբագրականի բնորոշմամբ՝ «Իթիհատի համար քաղաքական առաքինութիւն դարձած է»⁷⁴։

Հնչակյանները հայկական նահանգներում բարենորոգումների ծրագրի իրականացման իրական երաշխիք էին համարում եվրոպական վերահսկողությունը։ Պարբերականի թղթակիցներ Ս. Հովյանն ու Ե. Սաֆարյանը թերահավատ էին բարենորոգումների ծրագրերի նկատմամբ և գտնում էին, որ դրանք գործնականում օգուտ չտալուց բացի՝ հայությանը նոր վտանգների առաջ կանգնեցրին⁷⁵։

«Երիտասարդ Հայաստանի» 1912 թ. օգոստոսի 10-ի համարի առաջնորդող հոդվածում առաջ է քաշված այն միտքը, ըստ որի, եթե թուրքիայում բարենորոգումների գաղափարը չի դառնալու պետական սկզբունք, ապա թուրքիայի ճնշված ժողովուրդները «միայն յեղափոխութիւնով և ապստամբութիւնով կրնան պարտադրել թուրք կառավարութեան տեղական բարենորոգումները»։

⁷¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 12. IV. 1911:

⁷² «Երիտասարդ Հայաստան» (Փրովիդենս), 13. V. 1913:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ «Երիտասարդ Հայաստան», 22. V. 1912:

⁷⁵ «Երիտասարդ Հայաստան» (Փարիզ), բացառիկ, 10. V. 1914:

1914 թ. հունվարի 26-ին Կ. Պոլսում կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագրի և հայկական բարենորոգումների նոր ծրագրի ընդունումից հետո «Հայաստանի իղձը» հոդվածում «Կայծունի» կեղծանունով թղթակիցը (Աբրահամ Բրուսյան) Վանից գրում էր, որ «ռեֆորմներու ծրագրի ստորագրելը շատ բացասական տրամադրություններ է լարած դէպի հայութիւնը: «Գեաւուր», «Ռայա», «միլլեթ խայինի»⁷⁶ բառերը դարձեալ սկսած են մեծ թափով շրջան ընել»⁷⁷: Հոդվածագիրը գրում է, որ տեղական առաջնորդների սաղրանքով թուրք և քուրդ բնակչության անունից բողոքի հեռագրեր են ուղարկվում՝ «բարձր Դուանը ռեֆորմ չենք ուզում» բովանդակությամբ: Նշում է՝ Վասպուրականի հայությունը խիստ հոռետեսորեն էր տրամադրված բարենորոգումների ծրագրի նկատմամբ, որովհետև բոլորն էլ համոզված էին «ռեֆորմների անվան տակ թաքնված են այս կամ այն պետութեան շահերը»: Իր վիճակի բարելավումը ժողովուրդը կապում է «օտար գրավման կամ ազգային կուսակցությունների կողմից յեղափոխական ուժեղ շարժման» հետ⁷⁸:

Սրա հետ ընդգծում է այն իրողությունը, ըստ որի «թուրք և քուրդ խուժանը դարձեալ թալանի և կոտորածի ախորժակ կրսրէ շնորհիւ օրուայ կառավարութեան գաղտնի ագէնտներու: ... Ռուսական միջամտութեան վախն է միայն, որ կը սանձէ կատաղություններ և պատրուակ կըլլայ բաղ-խումներու»⁷⁹:

«Ոսոհանությունների» հոդվածում հնչակյան գործիչ Աբրահամ Բրուսյանը XVI–XVII դդ. սկսած թուրքական իշխանությունների գործադրած հալածանքներն ի ցույց դնելով հնազանդության կոչ անողներին՝ հիմնավորում է հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարը⁸⁰:

Սուկրատ խան Գելոֆյանցը 1910 թ. գրում էր, որ Իթթիհատի վարած հետադիմական քաղաքականությունը ստիպում է հայ ժողովուրդին լրջորեն խորհել ինքնապաշտպանության անհրաժեշտության մասին⁸¹:

Իսկ 1913 թ. «Հայ ինքնապաշտպանության առթիւ» խմբագրականում Սապահ-Գյուլյանը գրում է. «Մեր յեղափոխական պատմությունը որոշակի ցույց է տալիս, որ կոտորածներ տեղի չունեցան կամ եղածներն էլ շատ մեծ ծավալ չստացան այն վայրերում, ուր ժողովուրդը գինուած էր և կանգնել էր ինքնապաշտպանության գծի վրայ»: Նույնիսկ հայերից ավելի բարվոք դրություն մեջ գտնվող մուսուլման ժողովուրդները շարունակ գինվում են ժամանակակից ու կատարելագործված զենքերով: Հոդվածագիրն ընդգծում է, որ նրանք կարող են իրենց ունեցվածքը վաճառել, նույնիսկ պարտքի տակ ընկնել, որպեսզի «զենքի կողմից մի ուրիշից յետ չմնան»: Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա, ըստ հոդվածագրի, «Հայը դրամ է փոխ տալիս մուսուլմանին, բայց զենք չունի»: Սապահ-Գյուլյանը

⁷⁶ Նշանակում է «դավաճան ժողովուրդ»:

⁷⁷ «Երիտասարդ Հայաստան», 10. V. 1914:

⁷⁸ Նույն տեղում:

⁷⁹ Նույն տեղում:

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ «Երիտասարդ Հայաստան», 17. VIII. 1910:

եզրակացնում է. «Խաբուսիկ հույսերով չտարվինք, տակավին չա՛տ փոթորիկների պիտի հանդիպինք: ... Հային ուզում են սպաննել, ցանկանո՞ւմ է նա ապրել – ուրեմն պետք է զինուկ, պետք է ինքնապաշտպանութեան ամուր հիմքերի վրա կանգնի, ինչ գնով էլ որ լինի»⁸²:

«Անխուսափելի պայքարը» խմբագրականում վերլուծելով Իթթիհատի անցած ուղին՝ պարբերականի խմբագիրն առաջ է քաշում այն միտքը՝ անխուսափելի է թուրք ազգայնականությունը մարմնավորող ուժի՝ Իթթիհատի ու հայությունից բախումը, և որ հայերը պետք է պատրաստ լինեն դրան: «Եվրոպայից վտարվող և Ասիայի մէջ ամփոփւող Թիւրքիայի ճակատագիրը դարձեալ «Իտտիհատն» է, որ վարել պիտի ուզի: Նա պիտի գործի ազգայնական փրփուրը բերանին, օրհասական սաստկութեամբ: Պայքարը Իթթիհատի և հայութեան միջև լինելու է անողոք ու վճռական, – գրում է Սապահ-Գյուլյանը, – և այդ պայքարն է որոշելու հայութեան ճակատագիրը»⁸³: Նա կոչ է անում «օտար ասիերում հաստատված հայ գաղութներին» չեզոք, կրավորական դիրք չբռնել, այլ բոլոր հնարավոր միջոցներով սատարել հայոց ինքնապաշտպանության գործին⁸⁴:

Ավագ, «Երիտասարդ Հայաստանի» մռայլ կանխատեսումները շուտով իրականացան: 1914 թ. սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմը երիտթուրքական կառավարությունը դիտեց ամենահարմար պահ՝ իրագործելու Հայկական հարցի լուծման իր ոճրագործ ծրագիրը:

Եզրակացություն

Այսպիսով, 1908–1914 թթ. Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության ԱՄՆ-ի օրգան «Երիտասարդ Հայաստան» շաբաթաթերթում տպագրված հոդվածների ու հաղորդումների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պարբերականի ուղադրության կենտրոնում էին եվրոպական մեծ պետությունների քաղաքականության, միջազգային սոցիալ-դեմոկրատական շարժման, Պարսկաստանի սահմանադրական, Ռուսաստանի հեղափոխական շարժման, հայ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական դրություն, հայ գաղթածիների խնդիրներին ու միջկուսակցական հարաբերություններին վերաբերող հարցերը: Նկատելի է այն հանգամանքը, որ միջկուսակցական հարաբերությունների հարցերում պարբերականն աչքի է ընկնում իր հակադաշնակցական ուղղվածությամբ:

Արևմտահայության սոցիալ-տնտեսական ծանր դրությունն ի ցույց դնելուն մեկտեղ՝ պարբերականը հային իր հայրենիքում պահելու գաղափարի ջերմ կողմնակիցն ու քարոզիչն էր:

Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո հայության շրջանում առաջացած ոգևորությունը կարճ ժամանակում իր տեղը գիջեց հիասթափությանը: Արտահայտելով հնչակյան կուսակցության տեսակետը՝ պարբերականի հոդվածներում առաջ է քաշվում ազգային խնդիրների լուծման համար հույսը սեփական ուժերի վրա դնելու ու այս համատեքստում նաև ազգային-քա-

⁸² «Երիտասարդ Հայաստան», 27. V. 1913:

⁸³ «Երիտասարդ Հայաստան», 26. III. 1913:

⁸⁴ Նույն տեղում:

ղաքական կուսակցությունների համախմբման գաղափարը: Աչքի է զարնում այն, որ «Երիտասարդ Հայաստանի» ազգային-քաղաքական կյանքին վերաբերող հոգևածներում կարմիր թելի պես անցնում է Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության ու արևմտահայության ինքնապաշտպանության նախապատրաստման գաղափարը:

«Երիտասարդ Հայաստան» պարբերականն իր մնայուն հետքն է թողել Հայ ազատագրական շարժման, հասարակական-քաղաքական մտքի և հրապարակախոսության պատմության մեջ:

Գեղամ Հովհաննիսյան — պ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, ՀԱԱՀ հասարակական գիտությունների ամբիոնի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ ազգային կուսակցությունների և հասարակական-քաղաքական մտքի պատմություն: Հեղինակ է 2 մենագրության և շուրջ 30 հոգևածի: gegham.hovhannisian@mail.ru

REFERENCES

- “Azg” (Boston), 26. IX. 1908 (In Armenian).
 “Hnchak” (Pariz), 1907, № 9–10 (september-hoktember) (In Armenian).
 Sapah-Giulean Beruz. Kensagrutivn Stepan Sapah-Giuleani, Niv-York, 1936 (In Armenian).
 “Yeritasard Hayastan” (New-York), 01. I. 1908; 08. I. 1908; 15. I. 1908; 22. I. 1908; 29. I. 1908; 05. II. 1908; 19. II. 1908; 26. II. 1908; 04. III. 1908; 11. III. 1908; 18. III. 1908; 25. III. 1908; 01. IV. 1908; 15. IV. 1908; 29. IV. 1908; 06. V. 1908; 13. V. 1908; 20. V. 1908; 08. VII. 1908; 15. VII. 1908; 22. VII. 1908; 24. VII. 1908; 12. VIII. 1908; 19. VIII. 1908; 02. IX. 1908; 06. I. 1909; 28. IV. 1909; 05. V. 1909; 16. VI. 1909; 12. I. 1910; 19. I. 1910; 27. VII. 1910; 17. VIII. 1910; 31. VIII. 1910; 07. IX. 1910; 14. IX. 1910; 08. XII. 1910; 14. XII. 1910; 21. XII. 1910; 28. XII. 1910; 25. I. 1911; 19. II. 1911; 22. II. 1911; 01. III. 1911; 12. IV. 1911; 05. VII. 1911; 12. VII. 1911; 22. V. 1912; 10. VIII. 1912 (In Armenian).
 “Yeritasard Hayastan” (Providens), 26. III. 1913; 13. V. 1913; 27. V. 1913 (In Armenian).
 “Yeritasard Hayastan” (Pariz), batsarik, 10. V. 1914 (In Armenian).

АРМЯНСКИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ В ПЕРИОДИЧЕСКОМ ИЗДАНИИ «ЕРИТАСАРД АЙАСТАН» (1908–1914 гг.)

ГЕГАМ ОГАННИСЯН

Резюме

Ключевые слова: «Еритасард Айастан», Степан Сапах-Гюлян, западные армяне, Турция, тирания, освободительная борьба, социализм, революционное движение.

В начале XX века главной задачей армянской национально-политической жизни было освобождение западных армян от турецкого ига. На ее осуществление были направлены усилия армянских национальных партий. После младотурецкого переворота в 1908 г. и принятия конституции в Османской империи перед армянскими политическими силами встала новая задача – выбор путей дальнейших действий для защиты прав армянского народа. Политика младотурецкого правительства, а также многие вопросы армянской национально-политической жизни широко обсуждались на страницах периодического издания Социал-демократической партии Гнчак «Еритасард Айастан» («Молодая Армения»), которое являлось главным партийным органом на территории США. Издание еженедельника началось в 1903 г. в Бостоне, затем он издавался в Нью-Йорке (1906–1912 гг.), в Провиденсе (1913, 1916–1917 гг.), в Париже (1914 г.), в Чикаго (1917–1923 гг.), в Бостоне (1923–1927 гг.), затем вновь в Нью-Йорке, до 1973 г. В газете освещались вопросы армянских колоний, межпартийных отношений, а также проблемы, касающиеся истории и деятельности партии Гнчак. Широко обсуждался вопрос реформ, намеченных для проведения в армянских областях Турции. В статьях о национально-политической жизни, печатавшихся в «Еритасард Айастан», превалирует идея автономии Западной Армении и подготовки самообороны западных армян. Периодическое издание оставило неизгладимый след в истории армянского освободительного движения, общественно-политической мысли и общественного дискурса.

Гегам Оганнисян – к. и. н., доцент, старший научный сотрудник Института истории НАН РА, преподаватель кафедры общественных наук АНАУ. Научные интересы: история армянских национальных партий и общественно-политической мысли. Автор 2 монографий и около 30 статей. gegham.hovhannisian@mail.ru

ARMENIAN NATIONAL-POLITICAL ISSUES IN
“YERITASARD HAYASTAN” PERIODICAL
(1908–1914)

GEGHAM HOVHANNISYAN

S u m m a r y

Key words: “Yeritasard Hayastan”, Stepan Sapah-Gulian, Western Armenians, Turkey, tyranny, liberation struggle, socialism, revolutionary movement.

The main issue of the Armenian national-political life in the early 20th century towards which the efforts of Armenian national parties were directed was the liberation of the Western Armenians from the Turkish yoke. After the

Young Turkish coup in 1908 and the adoption of the Constitution in the Ottoman Empire, the Armenian political forces faced a new task – choosing ways of further actions to protect the rights of the Armenian people. The policy of the Young Turkish government, as well as many issues of the Armenian national-political life, were widely discussed in the pages of “Yeritasard Hayastan” (“Young Armenia”) periodical of the Hnchak Social Democratic Party which was the main party organ in the United States. The weekly started to be published in Boston in 1903, then in 1907–1912 in New York, in 1913 in Providence, in 1914 in Paris in Chicago (1917–1923), in Boston (1923–1927) then again in New-York up to 1973. The newspaper covered issues of the Armenian colony, inter-party relations, as well as issues related to the history and activities of the Hnchak party. The issue of reforms planned for carrying out in the Armenian regions of Turkey was widely discussed. In “Yeritasard Hayastan” (Young Armenia) periodical the idea of autonomy of Western Armenia and the preparation of self-defense of Western Armenians prevails in articles on national-political life. The periodical left an indelible mark on the history of the Armenian liberation movement, socio-political thought and public discourse.

Gegham Hovhannisyan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of New History of the NAS RA Institute of History, lecturer at the Chair of Social Sciences of National Agrarian University of Armenia. Scientific interests: history of Armenian national parties and national-political thought. Author of 2 monographs and about three dozen articles.
gegham.hovhannisian@mail.ru